

В. Г. Івакін

Історія археологічних досліджень давньоруських поховальних пам'яток Києва

же багато століть існування давньоруської держави (IX—XIII ст.) привертає увагу істориків та археологів. Саме в цей період відбувається створення та розвиток великого державного утворення в Східній Європі, яке отримало в історичній науці назви «Київська Русь» або «Давня Русь» і посіло чільне місце у загальноєвропейських політичних та культурних процесах.

Рубіж I та II тисячоліть н. е. відзначався глобальними змінами у східнослов'янському суспільстві. Прогрес в області основних форм господарства — землеробства та ремесла — значно збільшив продуктивність праці, створив умови для остаточного розкладу родових відносин та формування класового суспільства [1, с. 18]. В цей час східнослов'янська територіальна община стає об'єктом феодалної експлуатації з боку колишньої родоплемінної верхівки, яка поступово перетворюється на феодалну. В її руках концентрується більша частина надлишкового продукту, а також починає формуватися феодална власність на землю. Зароджується новий, феодалний лад [2, с. 302–303]. Вищезазначені процеси стають характерними для всіх районів розселення східних слов'ян, проте найбільш високі темпи були притаманні Середньому Подніпров'ю. В регіоні пошвидко відбуваються державотворчі процеси, виникають нові міста, розвиваються ремесла. Виникає могутня Київська держава. Її тісні зв'язки з розвиненими країнами тогочасного світу, передусім Візантією, сприяють її розповсюдженню християнства на Подніпров'ї. Тут починаючи з VIII ст. проходить шлях проникнення арабського срібла до скандинавських країн. Торгівлею займалися дружини купців-воїнів — варяги, а також представники інших народів, звичайно включаючи й східних слов'ян [3, с. 16–17]. У X—XI ст. Київ перетворюється на велике місто. Про це свідчать масова міська забудова на Подолі, а також наявність великих дружинних некрополів на київських горах. У XI—XIII ст. розростання міста набирає нових темпів. Даний період є добою економічного та культурного розквіту давньоруської столиці. В межі Києва входять нові райони, значно розширюються та забудовуються його старі частини [1, с. 173–174]. У місті зводиться велика кількість монументальних споруд, більшість з яких має культове призначення. Велику роль Київ відіграє у політичному, культурному та соціально-економічному розвитку серед інших міст давньоруської держави.

Через обмеженість бази письмових джерел, саме археологічні пам'ятки IX—XIII ст. виступають основою для вивчення давньоруського Києва. Цих джерел досить багато, а інформація, яку вони несуть, стосується різних проблем середньовічної історії міста. З одного боку відбувається їх постійне кількісне накопичення, з іншого — існує можливість перегляду вже відомих матеріалів завдяки методичним новаціям. Серед них, одними з найбільш інформативних, необхідно визнати давньоруські поховальні

пам'ятки. Матеріали поховань дають можливість реконструювати соціальні, демографічні, етнокультурні та духовні зміни, які відбувалися в давньоруському суспільстві у Х—XIII ст. Давньоруські поховальні пам'ятки фіксують період формування тогочасного суспільства з власною матеріальною культурою, релігійними та соціальними особливостями, які відрізняли його від інших народів.

Попри зазначену інформативність, згадана категорія київських археологічних пам'яток досі недостатньо висвітлена у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Поховальні об'єкти давньоруської столиці як специфічна категорія старожитностей до цього часу не ставали предметом узагальнюючого спеціального дослідження, а розглядалися побіжно у більш широкому археологічному контексті. Застосування формалізовано-статистичної методики було спрямовано або на незначний обсяг матеріалу, або ж було підпорядковане більш широким завданням дослідження (київські могильники розглядалися в контексті певного району міста).

Історія досліджень поховальних пам'яток давньоруського Києва налічує майже два століття. Процес відкриття нових поховань нерозривно пов'язаний з їх аналізом та інтерпретацією у науковій літературі. Тому в даній статті історіографічний розвиток некрополістики розкривається, як складова частина історії археологічного вивчення київських поховальних пам'яток. Весь цей період можна умовно поділити на три етапи.

1. 1820-ті рр.—початок ХХ ст. — відкриття поховальних пам'яток Х—XIII ст. та початок накопичення матеріалу за відсутності послідовної аналітичної інтерпретації. Перші знахідки поховань пов'язані з розбудовою міста та зацікавленістю київської інтелігенції щодо власної історії й старожитностей. Знахідки більш раннього часу мали випадковий характер. Ініціаторами перших археологічних робіт у Києві стали митрополит Є. Болховітінов і чиновник К. Лохвицький. У 1823 р. землі в районі фундаментів Десятинної церкви були придбані поміщиком О. Анненковим, який провів ряд розкопок навколо давнього храму. Інший власник маєтку в районі Десятинної церкви — О. Муравйов теж проводив грабіжницькі дослідження, внаслідок яких було знищено велику кількість давніх поховань [4, с. 80–81]. У 30-х рр. ХІХ ст. О. Анненков запропонував відновити давню церкву власним коштом. У зв'язку з цим на зазначеній території були проведені перші археологічні дослідження. У 1823 р. розвідувальні розкопки проводили митрополит Київський і Галицький Євгеній (Болховітінов) та відомий дослідник київської старовини М. Берлинський. У 1824 р. дослідженнями керував археолог-аматор К. Лохвицький. Під час вказаних робіт відкрито ряд давньоруських поховань, у тому числі, в кам'яних саркофагах. Для продовження досліджень у 1826 р. з Петербурга направлено художника Н. Єфімова, який склав уточнений план Десятинної церкви та зробив графічні малюнки виявлених саркофагів. Археологічні дослідження 30–40-х рр. ХІХ ст. здійснювались під керівництвом Тимчасового комітету розшуку старожитностей у Києві (створений у 1835 р.). До складу цієї установи увійшли М. Максимович, О. Анненков, М. Берлинський, К. Лохвицький [5, с. 39].

У 1843 р. у Києві розпочинає дослідницьку діяльність Археологічна комісія (Тимчасова комісія для розбору стародавніх актів), яка розробила конкретні плани вивчення міста, але тільки частину з них вдалося здійснити [5, с. 42].

Послідовне вивчення центральної частини давнього Києва та його околиць розпочалось в 60–90 рр. ХІХ ст. завдяки розкопкам Я. Волошинського, Т. Кибальчича, І. Хойновського, В. Хвойки, в результаті яких відкрито багато поховань давньоруського часу. Ще у 60-х рр. ХІХ ст. на тогочасних окраїнах Києва зберігалися сотні курганів. Один з перших київських археологів Я. Волошинський (хранитель Міністерства при Київському університеті св. Володимира) налічував на території міста 280 курганів [6, с. 16]. Він звертав увагу дослідницьких організацій на недостатній інтерес до цих пам'яток. Влітку 1862 р. Київська комісія з розбору стародавніх актів доручила йому відповідні розкопки та виділила необхідні кошти. Великий курганний

могильник в урочищі Батієва гора у ті роки налічував близько двохсот курганів, двадцять з яких дослідив Я. Волошинський. На жаль, документація цих розкопок не була опублікована, а матеріали, за виключенням інвентаря одного кремаційного поховання, зникли [7, с. 120]. Загалом, Я. Волошинський розкопав понад п'ятдесят київських курганів і прийшов до висновку, що ці курганні групи являють собою давньоруські кладовища доби зміни язичництва на християнську віру [6, с. 19].

У 70-ті рр. XIX ст. грабіжницькі, в своїй основі, розкопки на території садиби Трубецького та в районі Верхньої Юрковиці проводив Т. Кибальчич. «Дослідження» обмежувалися вийманням матеріалу з могили і призвели до знищення ряду давніх поховань. Анотації до матеріалів Т. Кибальчича на Антропологічній виставці у Москві свідчать про виявлення ними інгумаційних поховань з різною орієнтацією та кремаційних поховальних урн [5, с. 129].

Більшу частину київських поховальних пам'яток досліджено наприкінці XIX—на початку XX ст. під час забудови міста.

У 70-ті рр. XIX ст. в місці перетину Михайлівської площі з сучасною вулицею Десятинною були відкриті давньоруські поховання з шийними гривнями [8, с. 30].

У зв'язку із забудовою садиб купця Марра та Ріккерта в 70-ті рр. XIX ст. (в районі Йорданської церкви), виявлено п'ять давніх поховань, які супроводжувалися багатим інвентарем [9, с. 250–251; 5, с. 129–130].

У 1874 р. під час земляних робіт між сучасними вулицями Прорізною та Б. Хмельницького було знайдене велике кладовище. На жаль, дуже стисле описання обряду не дозволяє датувати пам'ятку. М. Каргер вважав, що могильник належав культурам давнішим за давньоруський період [10, с. 136]. Проте знахідки шиферних прясельць та візантійських амфор у похованнях вказують як раз на давньоруське походження кладовища. Втім нестаток інформації залишає питання датування пам'ятки відкритим.

Велику кількість давньоруських комплексів було відкрито під час зведення нового будинку в садибі інженера Я. Кривцова у 1892 р. Археолог-любитель І. Хойновський проводив там спостереження за роботами та викупав речі, знайдені робітниками. Дослідником зафіксовано 50 поховань, значна частина яких датована давньоруським часом. І. Хойновський пов'язував ці поховання з Андріївським (Янчиним) монастирем [4, с. 14–52]. Уся інформація, отримана під час цих земляних робіт, була ним опублікована в монографії «Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 р.». Автор запропонував свій аналіз отриманого матеріалу, супроводив текст ілюстраціями, тому результати його спостережень збереглися й мають досі цінну інформацію про київський некрополь.

У 70–90-х рр. XIX ст. В. Антонович та В. Хвойка займалися розкопками курганів, розташованих на узвишшях вздовж сучасної вулиці Фрунзе: у садибах Заремських (Фрунзе, 71), Зівала та Багреєва (Фрунзе, 59–61), Светославського (Фрунзе, 81) та на території Йорданської церкви. Дослідниками виявлені різноманітні типи поховань, переважно трупоспалення [4, с. 72–73; 7, с. 43].

Масштабні розкопки у 1907–1908 рр. проводилися В. Хвойкою в садибі М. Петровського, яка займала північно-західну частину Старокиївської гори. Серед численних знахідок вчений відмічає наявність давніх поховань. Під час розкопок ним виявлена братська могила 1240 р. [4, с. 80–94]. Як наслідок результатів досліджень В. Хвойки, неодноразово ставилося питання про викуп маєтку М. Петровського задля подальшого вивчення території. Проте цей проект так і залишився нереалізованим. Недосконала методика ведення робіт, відсутність належної фіксації стратиграфії, а головне, відсутність польової документації нівелювала наукові надбання дослідника. На жаль, в своїй монографії вчений описував поховання досить поверхово. Г. Корзухіна в особистому архіві О. Спіціна знайшла виписки, зроблені дослідником з щоденника розкопок В. Хвойки. Публікація цих матеріалів значно доповнила свідчення, викладені дослідником в монографії [11, с. 337–342].

Розглядаючи перший етап вивчення київського некрополя, необхідно відзначити напіваматорський характер таких досліджень. Розкопки нерідко проводили зовсім некомпетентні люди, а іноді, взагалі, звичайні скарбощукачі. Навіть коли польові роботи проводили вчені-фахівці такі як В. Антонович та В. Хвойка, тогочасна методика розкопок «колодязем» не дозволяла їм одержати вичерпуючу інформацію щодо пам'ятки. Недостатній науковий рівень більшості дореволюційних розкопок, частіше простий нагляд за земляними роботами, масова забудова центру старого міста призвели до фактичного знищення сотень поховальних пам'яток давньоруського часу.

2. 10–60-ті рр. XX ст. — час активного накопичення матеріалу визначення окремих могильних груп та намагання виділити основні концепції розвитку поховального обряду. У 1908 р. Міністерство Імператорського двору прийняло запропонований Археографічною комісією проект дослідження території Десятинної церкви. Проект було заплановано на 10 років з фінансуванням у дві тисячі карбованців щорічно. Відкриті листи на право проведення розкопок були видані члену ІАК Б. Фармаковському та художнику-архітектору Д. Мілеєву [5, с. 53–54]. Б. Фармаковський одночасно займався дослідженнями пам'яток Ольвії, тому основна частина роботи по дослідженню ділянки лягла на плечі Д. Мілеєва та його учня — студента історико-філологічного факультету університету св. Володимира В. Вельміна. Окрім могильника XI—XIII ст. було виявлено велику кількість більш давніх поховань, у тому числі, камерних поховань та кремацій [12, с. 136–139]. Ці поховання містилися під дерев'яними конструкціями фундаментів Десятинної церкви, що вказує на їх більш давній вік, порівняно з фундаментами. Методичний рівень цих робіт вважається найдосконалішим у дореволюційному вивченні Києва. Об'єкти на дослідженій території, в тому числі давньоруський могильник, були розкопані дуже ретельно, але вдалося опублікувати лише матеріали розкопок 1908 та 1911 рр., решта вважалася втраченою у роки революції та громадянської війни. Як з'ясувалося у 90-х рр. XX ст., щоденники розкопок Д. Мілеєва (крім 1912 р.) зберігаються у Відділі рукописів НБУ ім. Вернадського і зараз активно використовуються дослідниками.

Роботи, розпочаті Археографічною комісією, були продовжені у 20-х рр. XX ст. Всеукраїнським археологічним комітетом. У 1919, 1930 рр. було відкрито ряд поховань на горі Дитинці. Перші спроби наукового вивчення поховальних пам'яток на території давньоруського Києва пов'язані з ім'ям С. Гамченка. У 1926–1927 рр. він проводив розкопки на території колишньої садиби Трубецьких (вул. Володимирська, 3), неподалік від місця досліджень І. Хойновського. Під керівництвом С. Гамченка розкопано 19 поховань, серед яких одне дружинне поховання з конем [13, с. 29–36]. У 1936–1937 рр. Т. Мовчанівський досліджував садиби новозбудованої Художньої школи (тепер територія Національного музею історії України), Десятинної церкви, Софійського та Михайлівського Золотоверхого монастирів. Ним відкрито низку поховань давньоруського часу [14, с. 50; 15, с. 32–33].

Відкриті під час розкопок давньоруські поховання фіксуються у звітах та щоденниках, матеріали досліджень публікуються, продовжується накопичення матеріалу.

Активну участь в розкопках експедиції приймали Г. Корзухіна і І. Іванцов. Останньому належить перше комплексне монографічне дослідження, присвячене давньоруській столиці, в якому багато уваги приділено київським поховальним комплексам [16].

Поховання зі спаленням дослідник поділяє на два види, які представляють соціальні прошарки Давнього Києва: аристократичну верхівку та простих киян. До першого належать поховання у вигляді залишків багаття, на якому спалено небіжчика та супроводжуючі його речі. Рештки кремації лежать просто на залишках багаття або зсипані у горщик, який стоїть поруч. До другого належать кремації, здійснені на стороні, позбавлені курганного насипу.

Поховання, здійснені за основним для Києва обрядом трупопокладення, І. Іванцов поділив на чотири групи:

1. Небіжчика клали на рівну обпалену площадку, обкладали камінцями та засипали землею.
2. Поховання здійснене у материковій ямі під курганным насипом.
3. Автор виділяє в окрему групу поховання в материковій ямі, де кістяки були нібито оточені вбитими у землю цвяхами, якими притримувалася рогожа або ж інше покриття. Дослідник, слідом за В. Хвойкою, хибно трактував призначення цвяхів, які, насправді, залишилися від повністю зтілілої домовини.
4. Поховання в дерев'яній труні, збитій залізними цвяхами. Окремо І. Іванцов виділяє поховання панівної дружинної верхівки у зрубках-склепах, які конструкцією наслідували житлові споруди киян. Дорога зброя, кінь та багатий супроводжувальний інвентар підкреслювали вельможність похованого [16, с. 103–104].

Підсумовуючи здобуті дані, дослідник відмічав, що велика варіативність в обряді трупопокладення киян пояснюється наявністю різних культурних впливів: грецького, древлянського, норманського тощо. Це, в свою чергу, свідчило про те, що Київ вже у дружинну добу був великим поліетнічним торговим містом. Різноманітність та багатство інвентаря в похованнях знаті та повна відсутність його в інших захороненнях говорить про значне соціальне розшарування у давньоруському суспільстві [16, с. 113].

Вперше, окрім вивчення дружинних пам'яток, розглядаються християнські кладовища XI—XIII ст. Дослідник відмічає запозичення візантійської традиції князівських поховань в кам'яних саркофагах. Ним виділено низку масових захоронень — братських могил часів Батия та наслідків великих епідемій, так званих «скудельниць». У вищезгаданих випадках поховання мають позаобрядовий санітарний характер заходу [16, с. 275].

З 30-х рр. XX ст. археологічні розкопки та спостереження в різних районах міста проводить І. Самойловський. Дослідник не припиняє розвідки і в роки німецької окупації. Відкриті поховальні пам'ятки внесені ним в неопубліковані праці: «Археологічна карта Києва. 1949–1954 рр.» та «Археологічні дослідження на території Києва з 1917 по 1967 р.». Ці роботи цікаві тим, що частина зібраної інформації про київські поховання, досі не опублікована та не введена до наукового обігу.

З 1938 до 1952 рр. систематичні роботи по дослідженню Києва здійснює спільна Київська археологічна експедиція ІІМК СРСР і ІА АН УРСР, яку очолив М. Каргер. Розпочинається масштабне дослідження Верхнього Києва. В основному розкопки зосереджуються в районі Десятинної церкви [17, с. 8–44]. Перевіряються та доповнюються новою інформацією дані, отримані Д. Мілеєвим; відкрито десятки поховальних пам'яток X—XIII ст., в тому числі і масові захоронення часів монгольської навали [18, с. 56–102]. У 1945 р. вивчено усипальницю Михайлівської церкви Видубицького монастиря [17, с. 141–166]. В той самий час опрацьовується, аналізується та систематизується накопичений матеріал.

У 1949 р. виходить праця А. Голубевої «Киевский некрополь», в якій авторка узагальнила відомі матеріали щодо давньоруських поховань Києва. Ця робота стала першою, присвяченою безпосередньому аналізу київських некрополів. Вона виділила групи поховань за особливостями поховального обряду: поховання з трупоспаленням, поховання IX—X ст. в ґрунтових могилах; поховання в зрубних гробницях IX—X ст.; поховання кінця X—XI ст.; поховання XI—початку XIII ст. Дослідниця відмітила, що основний вид захоронень — в дерев'яних домовинах, збитих цвяхами, — залишається незмінним протягом IX—XIII ст. В той самий час, у більш давніх похованнях трапляються захоронення в зрубних гробницях, які з XI ст. замінюються кам'яними саркофагами. Враховуючи численність побутових предметів в комплексах, курганні могильники Києва дослідниця називає язичницькими, хоча не відкидає вплив християнської традиції. Поховання в зрубних камерах вона трактує як захоронення знатних київських дружинників. Аналізуючи предмети з курганних поховань, А. Голубева підсумовує: «характер інвентаря из погребений в срубных гробницах

носить несомненно местный славянский характер и не допускает никаких сомнений относительно национальной принадлежности их владельца» [19, с. 103–114].

Тоді ж були визначені основні регіони розташування курганних могильників. Перший з них розміщений на височині над Кирилівською вулицею. Межі його дослідниця визначає від гори Щекавиці на півдні до Кирилівського монастиря на півночі і пов'язує з городищем, що розташоване в районі Йорданської церкви, яке в результаті розростання міста у XI—XII ст. перетворилося на міську околицю.

Другий некрополь розташований на Київських горах (в основному, на території Київського дитинця часів Володимира Великого), що височіють над Подолом і простягаються від Десятинної церкви до Михайлівської гори. На заході межею цього могильника був яр, який відділяв цю частину міста від Софійської. Цей могильник знищений під час збільшення площі дитинця.

Окремі поховання, виявлені в районі Софійського монастиря, дозволили дослідниці віднести їх до окремого, малодослідженого некрополя [19, с. 106–107].

Хронологічно поховальні пам'ятки Л. Голубева поділила на поховання IX—X ст. (кургани захоронення) та поховання XI—XIII ст. (церковні кладовища). Дослідниця звертає увагу на виникнення на початку XI ст. традиції ховати князів у кам'яних саркофагах біля церков. Аналізуючи інвентар із зрубних гробниць, перш за все, арабські дирхеми, за нижню дату існування київського некрополя Л. Голубева прийняла IX ст. [19, с. 106–107]. Це викликало критику з боку М. Каргера. Він вважав, що подібна хронологія виникла через помилкове датування поховальних комплексів за нумізматичним матеріалом [5, с. 222–223]. Цілком очевидно, що монетний матеріал надає дату не раніше за рубіж IX—X ст.

Результати роботи Київської експедиції підсумував М. Каргер в праці «Древний Киев». Поховальним пам'яткам міста IX—X ст. присвячений окремий великий розділ. Автор поділив київські поховання на два великі некрополі, які розташовані на території Верхнього Києва і на горах, що тягнуться вздовж сучасної вулиці Фрунзе, і які належали, за його думкою, до різних київських городищ [5, с. 127–230].

Поховальні комплекси обох некрополів М. Каргер поділяє на соціальні групи, що відрізняються за багатством інвентаря та за характером обряду.

1. *Рядові поховання київського некрополя (трупопокладення)*. До них дослідник відносить поховальні пам'ятки в дерев'яних домовинах та могильних ямах з небагатим або повністю відсутнім інвентарем. Орієнтовані поховання, як правило, головою на захід з сезонними відхиленнями на південний чи північний захід. В обряді фіксуються риси, які вказують на сталі пережитки язичницького світосприйняття: посипання поховань вугіллям та попелом, залишки поминальної трапези тощо. За більшістю ознак ця група не відрізняється від класичного християнського захоронення у Києві XI—XIII ст., проте автор впевнено відносить її до язичницьких часів. Найбільш значна група поховань походить з території, розташованої навколо Десятинної церкви та садиб, які межували з нею (Трубецького, Кривцова, колишнього Селянського банку тощо). Інша група рядових інгумацій виявлена вздовж вулиці Фрунзе. Першу групу у М. Каргера складають 94 поховальних комплекси частини міського населення — рядової дружини, яка вже значно відрізняється за соціальним станом від аристократичної верхівки міста [5, с. 140–162].

2. *Рядові поховання київського некрополя (трупоспалення)*. Поховання з кремацією зустрічаються на обох київських некрополях, але більша їх частина, на думку автора, була знищена під час розбудови міста. Окрім семи відомих за публікаціями кремацій, М. Каргер згадує і велику кількість трупоспалень, розкопаних В. Хвойкою на вул. Кирилівській, 59–61 [5, с. 138–165].

Пояснити одночасне існування різних обрядів на могильниках дослідник не зміг.

3. *Поховання знатних дружинників*. Ця група відрізняється багатством супроводжувального інвентаря та складністю поховальної конструкції. Окрім коштовної зброї,

дорогоцінних прикрас, в цих похованнях зустрічаються кістяк коня та розкішна кінська упряж. Іноді воїна супроводжує рабіня. Поховальні конструкції зазвичай представлені великими дерев'яними зрубами, перекритими накатом з колод чи дощок. До цієї групи автор відніс 18 поховань, з яких три здійснені за обрядом трупоспалення. Аристократичні поховання М. Каргер поділяє на соціальні підгрупи: військових вождів (поховання дружинника у супроводі бойового коня; поховання дружинника у супроводі рабині; поховання дружинника у супроводі рабині та коня) та решту знаті (поховання дружинника без коня) [5, с. 166–205, 201].

4. В окрему групу М. Каргер виділяє поховання знатних жінок (чотири поховальних комплекси) [5, с. 205–212]. На наш погляд, вони не відрізняються за характером обряду та соціальним статусом від попередньої групи, і також належали до київської аристократії.

Таким чином, М. Каргер першим спробував розробити типологію поховань, аналізуючи археологічний матеріал, накопичений за роки досліджень. Він детально описав та проаналізував поховальний інвентар і на основі цього розробив хронологію київських дружинних могильників. Нумізматичний матеріал з київських поховань, за деякими поодинокими виключеннями, датує комплекси X ст., причому найбільш багаті поховання некрополя датуються серединою—другою половиною X ст. Треба відзначити, що М. Каргер аналізував, переважно, поховання дружинного періоду: християнські могильники та поховання не входили до сфери його досліджень. У руслі найкращих радянських антинорманістських традицій, автор штучно применшував роль варязького елемента в політичних та соціально-економічних процесах того часу, трактуючи деякі типово скандинавські артефакти як автохтонні — слов'янські [5, с. 220]. Все ж таки камерні поховання київської аристократичної верхівки М. Каргер не вирішив визначити як лише типово слов'янський обряд. Питання етнічної приналежності похованих на київських могильниках автором було просто проігноровано. Незважаючи на деякі недоліки, ця праця радянського дослідника й на сьогодні є базовою з даної проблематики. Велика стаття вченого була присвячена специфічним поховальним пам'яткам Києва — братським могилам киян, загиблим під час захоплення міста військами Батия. В ній розглядаються своєрідні пам'ятки поховальної практики, які здійснені після зруйнування міста у 1240 р., аналізуються масштаби катастрофи у демографічних та соціально-економічних аспектах [20, с. 56–102].

В 60-ті рр. XX ст. продовжується археологічне дослідження районів давньоруського Києва. Відкрито поховання у шиферному саркофазі (в районі Успенського собору Києво-печерського монастиря, 1961 р.) та у плінфових гробницях (Кловський монастир, 1964 р.) [1, с. 154–155]. У 1965 р. Є. Максимов розкопав ранньохристиянський могильник на горі Юрковиці (X — початок XI ст.) [21, с. 63–72].

Другий період досліджень поховальних пам'яток давньоруського Києва заклав добротний фундамент для подальшого їх вивчення. Застосування новітніх (на той час) методик проведення археологічних розкопок, фіксації археологічних об'єктів призвело до введення до наукового обігу цілої серії нових поховальних пам'яток. Накопичена інформація лягла в основу перших узагальнюючих робіт, присвячених поховальній проблематиці.

3. 1970–2000-ні рр. — період збільшення обсягів систематичних польових досліджень та поглибленого вивчення окремих категорій пам'яток, а також аналізу накопиченого матеріалу.

В 1970 р. виходить фундаментальна робота П. Толочка «Історична топографія Стародавнього Києва». В роботі аналізується складання міської території Києва, визначається місцезнаходження його окремих районів, локалізуються та атрибутовуються архітектурні пам'ятники. П. Толочко звертається до проблемних питань київської некрополістики в контексті розвитку давньоруського міста. Автор підкреслює важливе місце могильників в історико-топографічній характеристиці Києва. На думку

П. Толочка, поховання київських могильників розташовувалися групами. Наявність кількох обрядів поховань у міському некрополі дослідник пояснює різними хронологічними етапами існування могильника, проте й не виключає, що названі обряди на певних етапах могли співіснувати [1, с. 61]. Автор припускає, що окремі групи поховань, до яких входили представники різних соціальних верств населення, відповідали окремим поселенням або районам давнього Києва. П. Толочко розглядає могильник на Старокиївській горі в контексті історичної топографії давньоруської столиці. Аналізуючи нумізматичний матеріал з київських поховань, вчений приходить до висновку, що це кладовище як масове, припиняє своє функціонування вже в першій половині X ст. Багато уваги автор приділяє київським храмовим спорудам, які були безпосередньо пов'язані з давньоруськими кладовищами [1, с. 63–64].

У другій половині XX ст. вивчення київських некрополів здійснювалося в контексті загальних польових досліджень, які проводив Відділ археології Києва Інституту археології АН УРСР (з 1991 р. — ІА НАН України). 9 липня 1970 р. Президія Академії наук УРСР прийняла постанову про створення у складі Інституту археології АН УРСР відділу Київської постійно діючої експедиції. Постановою визначено основні наукові напрямки роботи нової установи: археологічне дослідження пам'яток стародавнього Києва та вивчення його історико-культурного розвитку з найдавніших часів до XVII ст., вивчення історичної та соціальної топографії давнього міста, створення археологічної мапи стародавнього Києва [22, с. 70]. Для потреб експедиції виділено будинок № 3 на вул. Володимирській, фінансування нової організації передбачалося як за рахунок бюджетних коштів, так і надходжень від новобудов. Створення Київської археологічної експедиції означало перехід до нового якісного рівня досліджень давньоруського міста. Наукові співробітники експедиції розпочинають систематичне вивчення районів давньоруського міста. Створюються відповідні загони, на базі яких пізніше утворюються окремі експедиції. Результати археологічних досліджень міста лягли в основу ряду наукових збірників. Підсумком наукової діяльності експедиції за 1963–1978 рр. стало видання у 1981 р. колективної монографії «Новое в археологии Киева».

З цього часу починаються спроби узгодження дій будівельників з археологами, яких раніше не було. Рішенням виконавчого комітету Київської міської Ради народних депутатів від 16. 07. 1979 № 920 «Про уточнення меж історико-культурних заповідників і зон охорони пам'яток історії та культури в м. Києві» були виділені основні зони охорони археологічних пам'яток.

Систематичне дослідження давньоруського міста призвело до відкриття нових могильників та поодиноких пам'яток в різних районах столиці. На території «міста Ярослава» працювали П. Толочко, М. Брайчевський, С. Кілієвич, Я. Боровський, І. Мовчан, Г. Івакін, Є. Архипова, А. Козловський, Г. Козубовський, М. Ієвлев, В. Козюба, С. Климовський, О. Комар та інші. Було досліджено кілька могильників на території Верхнього міста.

У 1982 р. виходить монографічна праця С. Кілієвич, присвячена дослідженням Київського дитинця IX—першої половини XIII ст. В четвертому розділі роботи розглядається вивчення некрополя на Старокиївській горі. Дослідниця наводить нову типологію поховань за поховальним обрядом: поховання з трупопаленням, в ґрунтових могилах, поховання в зрубах та братські могили. С. Кілієвич докладно зупиняється на захороненнях, відкритих під час розкопок 1972–1978 рр. Нею створено археологічну карту, на якій локалізовані поховальні комплекси, виявлені на території дитинця [23, с. 42–48].

Я. Боровський розглядав поховальний обряд київських могильників як складову частину світогляду киян [24, с. 132–160].

Пам'ятки церковних кладовищ Копиревого кінця — ще одного з давньокиївських районів, досліджували у 80–90-х рр. XX ст. Я. Боровський та І. Мовчан й виявили у цьому районі три великих могильника X—XIII ст.

У 1984 р. засновано Подільську постійнодіючу експедицію, яка спеціалізується на археологічних дослідженнях території Нижнього міста. Тут працюють такі спеціалісти, як М. Сагайдак, В. Зоценко, К. Гупало, В. Тимошук, М. Сергеева, С. Тараненко, В. Івакін. У 90-ті рр. ХХ ст. паралельно з Подільською експедицією район вивчали співробітники науково-виробничого кооперативу «Археолог» — В. Відзіля, О. Калюк, А. Занкін. М. Сагайдак у монографії «Давньокиївський Поділ» узагальнив результати досліджень археологічних пам'яток, проведених у цьому районі міста на 1991 р., у тому числі й двох могильників XI—XII ст. На основі досліджених на Подолі поховальних конструкцій він розробив типологію давньоруських дерев'яних домовин [25, с. 96]. У 2007 р. експедиція реорганізована у Центр археології Києва Інституту археології НАН України, який продовжує дослідження середньовічних пам'яток Подолу. За останні тридцять років археологічного вивчення Подільського району археологами знайдено дев'ять давньоруських могильників та декілька одиночних поховань [26, с. 43–54]. Визначено їх місце у міській планіграфічній структурі [27, с. 251–259].

Досліджувалися і київські позаміські монастирі. У 1963 р. відкрито і досліджено фундаменти Кловського монастиря [1, с. 154–155]. Археологічні роботи продовжувалися і в 70-х рр. ХХ ст. В результаті розкопок знайдені поховання у гробницях, які належали до монастирського кладовища. Уперше в археології Києва зафіксовані двота чотирикамерні плінфові гробниці [28, с. 10–18]. На жаль, дослідити територію монастиря повністю не вдалося.

Археологічно вивчається територія Києво-Печерського монастиря. Тут проводять дослідження В. Харламов, І. Мовчан, О. Авагян, Г. Івакін, С. Балакін, О. Сиромятников та інші. За часів незалежної української держави поштовхується інтерес до давньоруських церковних пам'яток, у тому числі знищених у 30-ті рр. ХХ ст. У 1990–2000-ті роки відбудовано храм Успіння Богородиці Пирогощі, Михайлівську Золотоверху церкву та Успенський собор Києво-Печерської лаври. Будівельним роботам передують археологічні дослідження. У 1996–1999 рр. на території Михайлівського Золотоверхого монастиря відкрито курганий могильник та ряд поховань XI—XIII ст. У 1997–2000 р. під час археологічно-архітектурних досліджень Успенського собору Києво-Печерської лаври виявлено комплекс з 13 шиферних саркофагів. Керівники розкопок Г. Івакін і С. Балакін вважають його частиною давньоруської князівської усипальниці [29, 85–103].

Друга половина ХХ ст. відзначилася відкриттям нових поховальних пам'яток, залишених ченцями-печерниками київських монастирів. Під час археологічно-спелеологічних студій під керівництвом О. Авагяна, І. Мовчана, Т. Бобровського детально обстежено низку печерних поховальних комплексів на території Києво-Печерського та Звіринецького монастирів. В роботах вищезгаданих дослідників подана типологія катакомбних поховальних споруд, простежені основні елементи чернечого обряду [30, с. 159; 31, с. 43–50].

Останні роки відзначилися значним прогресом у розвитку антропологічного вивчення матеріалів з київських середньовічних могильників. Результатом палеоантропологічних студій став вихід у світ фундаментальної праці О. Козак «Кияни княжої доби». Робота присвячена палеопатологічному аспекту: розглядаються хвороби, поширені у давньоруському місті, аналізуються та інтерпретуються розповсюджені травми. Демографічні показники населення Києва порівнюються з іншими містами Давньої Русі та Європи [32].

Останні сорок років археологічних досліджень в Києві значно розширили інформаційну базу міської некрополістики. Створення районних археологічних експедицій призвело до відкриття нових могильників у різних районах давньоруської столиці (Поділ, Копирів кінець, Печерськ тощо). Застосування антропологічних досліджень при аналізі матеріалів з поховань дає змогу реконструювати спосіб життя та фізичний вигляд давніх киян. На жаль, недосконалість пам'яткоохоронного законодавства, безпорадність державних органів при забезпеченні належної охорони

історико-культурної спадщини, варварське відношення будівельних корпорацій до археологічних об'єктів призвело до фактичного знищення низки давньоруських могильників без належної наукової фіксації. Сумний стан в галузі вітчизняної охорони пам'яток історії та культури загрожує подальшими втратами як у сфері некрополістики, так і для вивчення матеріальної культури в цілому.

Проте археологічне вивчення стародавнього Києва продовжується, майбутні розкопки принесуть нову інформацію про поховальні пам'ятки X—XIII ст. На наш погляд, дослідження поховального обряду давньоруського міста полягає не тільки у систематичному та поглибленому вивченні поховальних комплексів. Більш повна реконструкція поховального обряду потребує типологізації його складових елементів та аналізу категорій. По завершенню статистичної систематизації археологічного матеріалу дослідження має підкріплюватися не тільки застосуванням писемних джерел, але й результатами сучасних етнографічних студій. Необхідно залучення новітніх методик обстеження антропологічного матеріалу: хімічний аналіз елементів кістяної тканини, аналіз ДНК тощо. Тільки широкомасштабне комплексне вивчення давньокиївських поховальних комплексів дасть змогу вирішити дискусійні питання вітчизняної некрополістики.

Ключові слова: Давня Русь, поховальні комплекси, поховальний інвентар, кремація, інгумація, обряд.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Голочко П. П.* Історична топографія стародавнього Києва. — К., 1970.
2. *Голочко П. П.* Древний Киев. — К., 1983.
3. *Франклин С., Шепард Д.* Начало Руси: 750–1200. — СПб., 2000.
4. *Хвойка В. В.* Древние обитатели среднего Приднепровья и их культура. — К., 2008.
5. *Каргер М. К.* Древний Киев: В 2 т. — М.; Л., 1958.
6. *Волюшинський Я.* Киевские курганы//ИОЛЕАЭ. — М., 1876. — Т. XX. — Кн. 2. — Вып. 1.
7. *Антонович В. Б.* О древнем кладбище у Иорданской церкви в Киеве//Тр. IV АС: Сб. науч. пр. — Казань, 1884.
8. *Макаренко М.* Скульптура і різьбярство Київської Русі передмонгольських часів //Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва: Зб. наук. пр. — К., 1930. — Вып. 1.
9. *Антонович В. Б.* Известия об археологических находках 1877 года//Институт Рукописів НБУ ім. Вернадського. — Фонд I/7784. — Арк. 2–2 зв.
10. *Хойновский И. А.* Раскопка великокняжеского двора древнего Киева, произведенная весной 1892 г. — К., 1896.
11. *Корзухина Г. Ф.* Новые данные об исследованиях В. Хвойки//СА. — 1956. — № XXV.
12. *Вельмин С. П.* Археологические изыскания в Императорской археологической комиссии в 1908–1909 годах на территории Древнего Киева//Военно-исторический вестник: Сб. науч. тр. — М., 1909. — Вып. 7–8.
13. *Гамченко С.* Розкопи 1926 р. в Києві. Коротке звітження за 1926 р. — К., 1927.
14. *Мовчанівський Т.* Археологічні розкопки в Софійському історично-культурному заповіднику за 1936 р.//НА ІА НАНУ. — ПМК\К. — № 56.
15. *Мовчанівський Т.* Археологічні роботи по дослідженню м. Києва. Київська археологічна експедиція 1937 р. на садибі колишньої Десятинної церкви//НА ІА НАНУ. — ПМК\К. — № 34 (143).
16. *Іванцов І. О.* Стародавній Київ. — К., 2003.

17. Каргер М. К. Археологические исследования древнего Киева. — К., 1950.
18. Каргер М. К. Княжеское погребение XI в. в Десятинной церкви//КСИИМК. — 1940. — Вып. IV.
19. Голубева Л. А. Киевский некрополь//МИА. — 1949. — Т. 1.
20. Каргер М. К. Киев и монгольское завоевание//СА. — 1949. — Т. 11.
21. Максимов Є. В., Орлов Р. С. Могильник X ст. на горі Юрковиця у Києві //Археологія. — 1982. — № 41.
22. Повідомлення про створення Київської постійно діючої археологічної експедиції //КС: Зб. наук. пр. — К., 1972.
23. Килиевич С. Р. Детинец Киева IX — первой половины XIII веков. — К., 1982.
24. Боровський Я. Є. Світогляд давніх киян. — К., 1992.
25. Сагайдак М. А. Давньокиївський Поділ. — К., 1991.
26. Івакін В. Г. Християнські пам'ятки давньоруського Києва. — К., 2008.
27. Івакін В. Г., Тараненко С. П. Давньоруські могильники Подолу у планувальній структурі//Болховітіновський щорічник 2009. — К., 2009.
28. Мовчан І. І., Харламов В. А. Отчет об археологических исследованиях Кловского монастыря в г. Киеве в 1974 г./НА ІА НАНУ. — 1974/286.
29. Івакін Г. Ю., Балакін С. А. Поховання в саркофагах Успенського собору Києво-Печерської лаври//Праці центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр. — К., 2003. — Вип. 5.
30. Мовчан І. І. Ближні печери печерського монастиря в Києві//Старожитності Русі-України: Зб. наук. праць. — К., 1994.
31. Бобровський Т. Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст. — К., 2007.
32. Козак О. Д. Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії. — К., 2010.

Резюме

Івакін В. Г. Історія археологічних досліджень давньоруських погребальних пам'яток Києва

Історія дослідження погребальних пам'яток давньоруського Києва налічує около 200 лет. Весь этот период можно условно разделить на три больших этапа, которые соответствуют развитию историографии и накоплению археологических источников по данной теме.

1. 1820-е гг.—начало XX в. — Впервые открыты погребальные памятники X—XIII вв., начинается накопление археологического материала. Первый этап изучения киевских могильников отличается полуаматорским характером исследований, отсутствием надлежащей фиксации и аналитической интерпретации, что в целом соответствовало общему состоянию археологической науки в стране.

2. 1910–1960-е гг. — Время активного накопления материала, выделены отдельные могильные группы, определены основные концепции развития погребального обряда, разрабатывается научная методика археологических исследований. Осуществляется масштабное исследование Верхнего Киева. Открыты новые погребальные памятники X—XIII вв. Погребальным памятникам Киева посвящены специальные работы Л. Голубевой и М. Каргера. В них впервые очерчена топография языческих некрополей, разработана типология захоронений.

3. 1970–2000-е гг. — Период увеличения объемов полевых исследований и выявления многочисленных новых погребальных памятников, а также углубленного изучения и анализа накопленного материала. Начатое планомерное и систематическое археологическое изучение всей исторической территории Киева закономерно приводит

к открытию новых могильников и одиночных захоронений в различных исторических районах города. Выходит ряд статей по материалам вновь открывшихся могильников X—XIII вв. (П. Толочко, Я. Боровский, В. Зоценко, Г. Ивакин, С. Киливич, И. Мовчан и др.).

Ключевые слова: Древняя Русь, погребальные комплексы, погребальный инвентарь, кремация, ингумация, обряд.

Summary

V. Ivakin. The History of Archaeological Research of Old Rus' Burial Sites of Kiev

Research history of funeral monuments of ancient Kiev has near 200 years. This period can be divided into three major phases, which correspond to the development of historiography and the accumulation of archaeological sources on this topic.

1. 1820 — the beginning of XX century. — The first open funerary monuments X—XIII centuries. The accumulation of archaeological material begins. The first phase of Kiev cemeteries researching has amateur nature, the lack of adequate fixation and analytical interpretation, which generally corresponded to the general state of archaeological science in the country.

2. 1910–1960. — Time of active accumulation of material, identified some grave groups, the basic conceptions of the funeral rite, developed a scientific methodology of archaeological research. Carried out extensive study of the Upper Kiev. Open a new funerary monuments X—XIII centuries. Funerary monuments of Kiev devoted a special work of L. Golubeva and M. Karger. They first outlined the topography of the pagan cemeteries, developed burial typology.

1970–2000 — Period of increase of field research and the identification of numerous new burial monuments, as well as in-depth study and analysis of the accumulated material. Begun a systematic archaeological study of the whole historical territory of Kiev naturally leads to the opening of new cemeteries and single graves in various historical areas of the city. Goes a series of articles based on newly discovered tombs X—XIII centuries (P. Tolochko, J. Borovsky, V. Zotsenko, G. Ivakin, S. Kilievich, I. Movchan, and others).

Key words: Old Rus, burial complexes, goods, cremation, inhumation, custom.

